

AZƏRBAYCANIN ŞİRİN SU HÖVZƏLƏRİNDƏ YAYILMIŞ BƏZƏK ƏHƏMİYYƏTLİ BİTKİ NÖVLƏRİ VƏ ONLARIN MÜHAFİZƏSİ

C.Ə.ƏLİYEV, M.Q.MUSAYEV

Azərbaycanın şirin su hövzələrində yayılmış bir çox bəzək əhəmiyyətli bitkilər vardır. Onlar əsasən əsl su bitkiləri olub, respublikamızda geniş yayılma sahələrinə malikdirlər. Bunlar yarpaqları ilə su üzərində üzən şanagüllə, ağ suzanbağı, adi su-boyar, taxılvari suçiçəyi, üzən salviniya, sarı süsən, su qırxbuğumu və qaymaqçiçək suqoxlucası bitkiləridir. Məqalədə bunlar haqqında geniş məlumat verilir, onların mühafizə olunması məsləhət görülür.

Azərbaycan bitki örtüyü cəhətcə çox zəngindir. Su və su-bataqlıq florası həm növ müxtəlifliyi, həm də qruplaşmalar əmələ gətirmələri ilə də zəngindir (7). Su mühiti burada yayılmış bitkilərdə bir çox yeni xassələr yaratmışdır. Məsələn, su mühitində yayılan bitkilərdə kök ehtiyat qida anbarı vəzifəsini itirir və əsas etibarilə bitkini substrata bərkitmək və müvazinət vəzifəsini görür və yaxud bəzilərinə ehtiyac olmadığı halda heç inkişaf etmir.

Ona görə də respublikamızda morfoloji quruluşuna görə çox müxtəlif bitkilər yayılmışdır. Bədənlərinin az hissəsi ilə suda batan, yarpaqları ilə su üzərində üzən (5), tam suda batmış bitkilər yayılmışlar.

Йарпаглари иля су цзяриндя цзян, ясл су биткиляринин щамысы ня-зяр дигтяти ъялб едир вя онларын чох йахшы бязяк ящямиййяти вардыр (1). Онларын бир гисминин йайылма сацияри азалса да онлары горумаг вя бязяк биткиси кими истифады етмяк чох ваъибдир. Ашаьыда щямин нювляр щаг-гында мялумат верилир.

Су эцлц (Лемна Л.) ъинсинин нювляри, су бязяйи (Щйдроьщарис морсус ранае Л.) биткисиндя кюк аньаг су цзяриндя цзмяк цчцн биткиляр-дя мцвазинят ролуну ойнайыр. Бязи су биткиляри су чичяйи (Патамоэетон Л.), су эцлц (Лемна Л.), су бязяйи (Щ.морсус ранае Л.) гышы хцсуси ту-мурьуглары олан гысалмыш зоь щяклиндя кечирирляр.

Su bitkiləri suya olan münasibətlərinə görə aşağıdakı qrupa bölünür:

1. Hidrofitlər:
2. Hidrofitlər: a) suda-quruda yaşayanlar, b) yarı suya batanlar.
3. Hidatofitlər: a) yarpaqları ilə su üzərində üzənlər, b) suya batanlar (2).

Su bitkilərindən yarpaqları su üzərində üzən su bəzək bitkiləri çox geniş yayılmışdır. Bunlardan aşağıdakıları göstərə bilərik, onların bəzək bitkisi kimi su hovuzlarında geniş istifadə olunmasını məsləhət bilirik.

Xəzər şanagülləsi (*Nelumbo nucifera* Gaertn). Su zambağı (*Nymphaeaceae*) fəsiləsinə daxildir. Çoxillik, güclü kökümsov gövdəli, 1 m saplağı ilə su üzərində üzən yarpaqlı su bitkisidir. Su üzərində üzən və sudan yuxarı qalxan qalxanvari, 60-70 sm diametrində çox iri yarpaqları vardır. Axırncı yarpaqları su səthinin azalması zamanı əmələ gəlir. Çiçəkləri iri, əvvəl ağ, sonra çəhrayı rəngli zərif iylidir. Uzunsov fındıqcıq meyvələri vardır. Meyvələrinin sayı 10-22 çox vaxt 14-17 olur. İyun-iyul aylarında çiçəkləyir, iyul-avqust aylarında meyvə verir.

Yayılması. Azərbaycanda vaxtilə Kür-Araz aralıqında yayılmışdır.

Hal-hazırda Lənkəran-Muğan Aqqış çayında, Şorsulu kanalında sakit axarlı və durğun sulara yayılmışdır (3). Çox zaman sıx cəngəlliklər təşkil edir. Şilyan və Sarı su gölləri Xəzər şanagülləsinin ən qədim yayılma sahəsi olmuşdur. Bu bitkinin böyük əhəmiyyəti var. Meyvələri qızardılmış şəkildə yeyilir. Dadına görə şabalıdı xatırladır. Kökündə çoxlu miqdarda nişastadan başqa 2% asparagin saxlayır. Dərman əhəmiyyəti var. Bir çox ölkələrdə məs: Hindistanda, Çində, Yaponiyada köklərini və toxumunu yemək üçün mədəniləşdirilir. Hindistanda şanagüllənin yayıldığı sahələr müqəddəs yer hesab olunur.

Ağ su zambağı – *Nymphaea alba* L. Su zambağı (*Nymphaeaceae*) fəsiləsinə aiddir. Çoxillik, güclü kökümsov gövdəli su bitkisidir. Su üzərində üzən iri ürəkvari yarpaqları vardır. Çiçəkləri tək-tək, iri və ağ rənglidir. Ləçəkləri tədricən erkəkciyə çevrilir. Meyvəsi girdə və çoxdur. May-avqust ayında çiçəkləyir və avqust-sentyabr ayında meyvə verir.

Yayılması. Azərbaycanda Kür-Araz və Lənkəran aralıqında yayılmışdır. Vaxtilə Qarasu çayında, Sarısu, Şilyan və Murdov göllərində, durğun və sakit axarlı sulara cəngəlliklər təşkil etmişdir. Təsərrüfat əhəmiyyəti vardır. Kökündə 20%-ə qədər nişasta olur. Eləcə də çoxlu tannin var. Qızardılmış toxumları kofe istehsalında, cavan köklərindən qızardılmış və bişirilmiş şəkildə bir qida maddəsi kimi istifadə olunur. Gönün aşılmasında və qara paldı rəngə boyanmasında tətbiq olunur. Bəzək su bitkisidir. Respublikanın botanika bağlarının su hovuzlarında və digər hovuzlarda becərilmək əhəmiyyətinə malikdir. (3).

Adi su boyar (*Hydrocharis morsus ranae* L.).

Su boyar (*Hydrocharitaceae*) fəsiləsinə aiddir: çoxillik, gövdəsi və yarpaqları ilə su üzərində üzən bitkidir. Gövdəsi nazikdir, uzun düyüm aralarına malikdir. Düyümlərdə yarpaqlar rozet təşkil edir. Uzun saplaqlı rozet yarpaqları hamardır, dairəvidir, dərin ürək şəkilli və yaxud böyrəkşəkillidir. Kənarları bütövdür. Ağ çiçəkləri yarpaqların saplaqları yanında əmələ gəlir. Meyvəsi oval şəkilli, dəri kimi bərk ətlidir. İyun ayında çiçəkləyir, iyul ayında meyvə verir. Payızda zoğlarda xüsusi qış tumurcuqları əmələ gəlir və gölün dibinə düşür. Azərbaycanda ancaq Lənkəran və Xəzəryanı aralıqda, durğun sulara yayılmışdır. Göllərin hündür bitkilərdən azad sahəsində

bitmir, ləpələrin müqavimətinə davam gətirmir, ona görə də həmişə hündür bitkilərin arasında mühafizə olunan yerlərdə bitir. Bəzək əhəmiyyəti ilə yanaşı yarpaqlarından qaynadılmış şəkildə yumşaldıcı xassəyə malik olduğu üçün tibbdə geniş istifadə olunur.

Üzən su çiçəyi (*Patamogeton natans* L.).

Su çiçəyi (*Patamogetonaceae*) fəsiləsinə aiddir. Gövdəsi uzun, qüvvətli budaqlanandır. Çox qalıdır. Sualtı yarpaqları xətvəridir. Üzən yarpaqları dairəvidir. Saplaqları yarım silindr şəkillidir.

Çiçək qrupu sünbül şəkillidir. Meyvəsi iki yan tərəfdən basılmış qutucuq şəkillidir. Çiçəkləməsi iyul-iyulda, meyvə verməsi iyul-avqustda olur. Respublikamızın bir sıra botaniki-coğrafiq rayonlarında durğun və sakit axan sulara yayılmışdır. Bəzək əhəmiyyəti vardır. Suyu batmayan üzən yarpaqları böyük cəngəlliklər təşkil edir. Balıqların və su quşlarının yemini təşkil edir.

Buğumlu su çiçəyi (*Patamogeton nodosus* Poir).

Su çiçəyi (*Patamogetonaceae*) fəsiləsinə aiddir: gövdələri uzundur, çox saxələnməmişdir. Sualtı yarpaqları lanset şəkillidir. Üzən yarpaqları elleps şəkillidir. Uzunluğu 20 sm-ə qədər olur. Yarpaqlarının kənarı bütövdür, yuxarı hissəsi kütdür, saplağı plastinkasından 2-3 dəfə böyükdür. Meyvəsi qutucuqdur. Dairəvi olur. Respublikamızda durğun və sakit axan sulara yayılır.

Taxılvari su çiçəyi- *Patamogeton gramineus* L.

Su çiçəyi fəsiləsinə aiddir. Su üzərində üzən və sualtında olan yarpaqları vardır. Azərbaycan florasında Lənkəran dağlıq və Lənkəran ovalığında yayılmışdır. Nadir növdür. Bəzək bitkisi kimi istifadə olunmağa layiqdir. (3). Dünyanın çox ölkələrində geniş yayılmışdır.

Üzən salviniya (*Salvinia natans* L.)

Salvinia *Salviniaceae* fəsiləsindəndir. Çox illik bitkidir. Kökləri olmayan və suyun üzərində üzən bitkidir. Yarpaqları dəyirmi ya da oval şəkillidir. Sualtı yarpaqları isə sap kimi hissələrə parçalanmışdır. Lənkəranda və Respublikamızın digər bölgələrində sakit və durğun sulara geniş yayılmışdır.

Hirkan su findığı (*Trapa hyrcana* Woron).

Su findığı (*Hydrocaryaceae*) fəsiləsindəndir. Bir illik bitkidir. Yarpaqları çox uzun saplaqlıdır. Yarpaq ayası romb şəkillidir, kənarları dişlidir və tüklüdür. Bu bitki Lənkəranda və İranda geniş yayılmışdır.

Təsərrüfat əhəmiyyəti vardır. Meyvələri çiy halda bir qida kimi istifadə olunur. Qurudulmuş, üyüdülmüş meyvələri çox dadlı və qida əhəmiyyəti olur. Su findığı yüksək keyfiyyətli qida maddəsidir. Su findığının toxumunun tərkibində 15% zülal, 7,5% yağ, 52% nişasta, 3% şəkər və 22% su olur. Bunların içərisində nişasta əsas yer tutur. Meyvəsinin unundan çox yüksək dad keyfiyyətinə malik olan çörək bişirmək olur.

Sarı süsən (*Iris pseudacorus* L.)

Süsən (Iridaceae) fəsiləsindəndir. Çoxillik, yoğun və budaqlanan kök-ümsov gövdəyə malik bitkidir. Yarpaqları enli xətvəri yaxud xətvəri neştər şəkillidir.

Çiçəkləri iri, sarı rəngli olub, çiçək qrupunda toplanmışdır, meyvəsi qutucuqdur. May ayında çiçəkləyir, iyun ayında meyvə verir.

Yayılması. Bozqır yaylağı, Kür düzənliyi Samur-Dəvəçi, Lənkəran aranıqlığında, bataqlıqlarda, göllərin kənarlarında xırda və iri cəngəlliklər şəklində yayılmışdır. İri sarı çiçəkləri olduğuna görə kütləvi çiçək açarkən xüsusi mənzərə yaradır. Bu bitki bağ və parkları bəzəmək əhəmiyyətinə malikdir.

Su qırxbuğumu (*Polygonum amphibium* L. var. *natans* Leys.)

Qırxbuğum (*Polygonaceae*) fəsiləsinə aiddir. Çoxillik sürünən düyümlərdən kök verən, kökümsov gövdəli bitkidir. Gövdəsi düz, budaqlanmayan, 1 m uzunluğunda, çox zaman su üzərində yarpağı ilə üzən forma əmələ gətirir. Yarpaqları uzunsov, girdə yaxud ürəkvaridir. Çiçək qrupu sıx, ovalşəkili, yaxud silindr şəkillidir

Yayılması. Qobustan, Kür-Araz aranıqlığı, Kiçik Qafqazın şimal sahəsində, durğun və sakit axarlı sulara yayılmışdır.

Qalxanyarpaq bataqlıq çiçəyi. *Nymphoides peltatum* (S.g. qmel) O.Ktze.

Acıçiçək (*gentianaceae*) fəsiləsinə aiddir. Çoxillik, yarpaqları ilə su üzərində üzən bəzi hissələri ilə suya batan, yoğun olmayan, sürünən kökümsov gövdəli bitkidir. May ayında çiçəkləyir, avqust ayında meyvə verir.

Yayılması. Kür-Araz düzənliyi, Sarı-su, Qara-su göllərində və durğun və sakit axarlı sulara (6).

Qaymaqçiçək su qoxlucası- *Hydrocotyle ranunculoides* L.

Чятирчичяклиляр (Апиаѣеае) фясилясиня аиддир. Чохиллик, кюк-цмсовлу биткидир, су сятциндя дцз су цяриндя асылмыш вязиййятдя дуран узун эювдяляр ямяля эятирян, сых йарпаглы биткидир, ийулда чичякляйир, сентябрда мейвя верир.

Yayılması. Lənkəran aranıqlığı gölləri və durğun suların sahil qurşağında və bataqlıq sahələrdə.

Qeyd etdiyimiz bəzək əhəmiyyətli növlərdən şanagüllə, ağ su zambağı, hirkan su findığı, qalxanyarpaq bataqlıq çiçəyi, Kür-Araz çayları boyu yerləşən göllərdə geniş yayılma sahəsinə malik olmuşlar.

Hal-hazırda həmin göllərin quruması və suyunun hidrokimyəvi tərkibinin pisləşməsi nəticəsində, onların həmin göllərdə arealları itmişdir.

Kür-Araz çayları boyu yerləşən Sarı-su, Mehman və digər göllərin şirin su ilə təchiz edilməsi həmin bitkilərin areallarının bərpa olunmasını təmin etmiş olar. Bu barədə əlaqədar təşkilatlar təcili tədbirlər görməlidirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev C.Ə. Lənkəran zonasının su-bataqlıq florası, onların bio-ekoloji xüsusiyyətləri və su mühitində paylanması. ADU-nun elmi əsərləri, № 6, 1959.
2. Əliyev C.Ə. Azərbaycanın su hövzələri və onlardan istifadə olunması. Azər nəşr, Bakı, 1980.
3. Алиев Д.И. Состояние и охрана растительности озера Сары-су после изменение его водного питания. Ученые записки АГУ, №4.1966.
4. Алиев Д.А. Охрана редких реликтовых водных растений в Азербайджане. В кн.: Вопросы охраны ботанических объектов. Изд. «Наука», Ленинград, 1971.
5. Прилипко Л.Н. Состояние и охрана растительности в Азербайджане. В кн. Вопросы охраны ботанических объектов. Изд. «Наука», Ленинград, 1971.
6. Флора Азербайджана. т.т. I, IV, VI, 1950,1953,1955. Изд. АН Азерб. ССР.
7. Флора СССР. VII т. Изд. АН СССР. 1937.

ДЕКОРАТИВНО-ПОЛЕЗНЫЕ ВИДЫ ВОДНО-БОЛОТНЫХ РАСТЕНИЙ ПРЭСНЫХ ВОДОЕМОВ АЗЕРБАЙДЖАНА И ИХ ОХРАНА

D.A. ALIYEV, M.Q. MUSAEV

АННОТАЦИЯ

В пресных водоемах Азербайджана распространено ряд декоративно-полезных видов настоящих водных растений, имеющих большое распространение во всех регионах республики. Это водокрас обыкновенный, лотос Каспийский, кувшинка белая, рдесть разнолистный, салвиния плавающая, касатик желтый, плавающая форма гречишника земноводного, щитolistник лютковидный. В статье даются необходимые данные о них и об их охране.

DECORATIVE-USEFUL KINDS OF WATER-MARSH PLANTS OF FRESH RESERVOIRS OF AZERBAIJAN AND THEIR PROTECTION

J.A.ALIYEV, M.G.MUSAYEV

ABSTRACT

In fresh reservoirs of Azerbaijan the decoratively useful water's plants, such as lotos, redest, salvinia are distributed, which are necessary for using in gardening artificial reservoirs and aquariums in botanical objects and about inhabited premises. In review the necessary data and advice on their protection are given.